

7. Кооперативне будівництво. – 1927. – №21.
8. Кооперативне будівництво. – 1928. – №24.
9. Левинов И. Стройте деткооперацию! / И. Левинов // Кооперативный бюллетень. – 1926. – №28.
10. Пожарський П. Соціальний склад української кооперації. Историко-статистичний нарис / П. Пожарський. – К. : Книгоспілка, 1929. – 68 с.
11. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: В 5-ти томах / 1917–1967/. – Т. 1. 1917–1928. – М.: Политиздат, 1967.
12. Споживча кооперація Української РСР. 1917–1967. – К. : Экономика, 1967. – 208 с.
13. Споживча кооперація України. Основні показчики 1928–1929. – Харків : Вукоопспілка, 1929. – 123 с.
14. Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 1665.
15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1920.

* * *

УДК 94:334.73(477.41)«1866/1917»

Ф. Ленченко

ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗБУДОВА СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядається зародження та розбудова споживчих товариств в Київській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. З'ясовано, що на Київщині більш високими темпами, ніж в інших губерніях, на початку ХХ ст. зростала кількість сільських споживчих товариств. За період 1906–1912 рр. кількість кооперативів зросла у 26,7 разів. За кількістю кооперативів Київщина вийшла на перше місце не лише серед губерній України, а й тодішньої Росії.

Ключові слова: Київська губернія, кооперативи, споживча кооперація.

У 1793 році, після третього поділу Польщі, Київщина відійшла до складу Російської імперії. У губернії було 12 міст, 11 містечок, 7344 інших населених пунктів. Адміністративно Київська губернія ділилася на 12 повітів з центром у місті Києві: Бердичівський, Васильківський, Звенигородський, Канівський, Київський, Липовецький, Радомишльський, Сквирський, Таращанський, Уманський, Черкаський, Чигиринський.

Промисловість губернії характеризувалася на той час наявністю 63 цукроварень, 76 винокурень і значної кількості невеличких підприємств по переробці сільськогосподарської продукції та місцевих корисних копалин [5, с. 7–8].

Головним предметом торгівлі були пшениця, овес, борошно, цукор, спирт і продукція скотарства. Земельна реформа, відміна кріпосного права у 1861 році, не виправдали очікуваних результатів і надій. Земельна реформа стала предметом довгострокових змагань за перерозподіл земельних ресурсів між крупними землевласниками та малоземельним селянством [5, с. 12].

За даними 1897 р. майже половина всієї площі губернії знаходилась у руках дворян. Одним із найбільших власників землі в губернії був онук Катерини II граф О.О. Бобринський (1800–1866 рр.), якому належало сполучення на території Київської губернії у 1840 р.

У статті про Київську губернію в Енциклопедичному словнику Брокгауза-Ефрона зазначалося: «Головні заводи – цукрові. У бурякоцукровій справі Київська губернія займає перше місце в Росії. У 1891–1892 рр. бурякоцукрових заводів було 63. За останнє десятиліття число бурякоцукрових заводів зменшилось, але виробництво їх збільшилося більш, ніж удвічі. Плантацій у них 74891 десятина, робочих – 25664 людини» [5, с. 14].

Велика кількість цукрових заводів належала родині Терещенків. Головна контора «Товариства братів Терещенків» вела активну гуртову торгівлю цукром на внутрішньому і світовому ринках. Не відставало у справі розвитку цукрової промисловості на Україні, в тому числі в Київській губернії, і єврейське купецтво, яке не мало права володіти землею, але було власниками великої кількості цукрових заводів. Так, брати Бродські – Лазар Ізраїльович (1848–1904 рр.) і Лев Ізраїльович (1852–1923 рр.) – унаслідували від батька перші цукрові заводи, які виникли в 40-х рр. XIX ст. в Україні, і заснували товариства Олександрійських і Корюківських заводів. У 1912 р. сім'ї Бродських належало 12 цукрових заводів. У 1892 р. у губернії було 119 заводів, у 1912 р. – 776 [5, с. 17].

Незначні поступки царської влади в напрямку земельного забезпечення селянства не вирішили мрії селян мати власну землю. Іншими словами, реформа 1861 року та її подальше впровадження на Київщині для сільського населення несли лише обіцянки. Воно залишалось, як і колись, у економічній залежності від багатих землевласників. Споконвічно для київських хліборобів землеробська праця була визначальною.

Зазначимо, що, поряд з подальшою концентрацією основних виробничих потужностей аграрного сектору в руках незначної кількості населення губернії, в період 1891–1905 рр. відбувався помітний динамічний розвиток промислових підприємств і становлення сфери приватного виробництва товарів широкого вжитку [5, с. 18].

Короткий аналіз вищевикладеного свідчить, що мешканці Київського краю другої половини ХІХ – початку ХХ ст. перебували у складних соціально-економічних умовах. Задоволення споживчих потреб населення губернії цілком знаходилося під впливом широкої мережі приватних підприємств.

Три основні форми кооперації – споживчої, кредитної та пізніше сільськогосподарської, які успішно діяли на той час у Західній Європі – серед населення Київської губернії були маловідомими.

Відсутність широкої пропаганди ідеї кооперації та надто низький рівень освіченості зумовили те, що мешканці краю не знали суті кооперативних форм господарювання. Більшість населення сприймала кооперативні ідеї як модні течії елітних прошарків імперії.

Слід зауважити, що Південно-Західний край у 1863 р. був охоплений польським повстанням, яке жорстоко придушив царський уряд. Польських панів замінили російські урядовці, російські та українські землевласники. Сільське господарство Київщини перебувало в тяжкому стані, зростали ціни на продукти харчування. Гостро це відчувалося і у Києві. У місті мешкало багато військових, чиновників. У крамницях продавали дорогі і не дуже якісні товари. Тому у споживчому товаристві кияни, перш за все, мали можливість купувати доброякісні товари за невисокими цінами [5, с. 21].

Історію становлення й розвитку споживчої кооперації дореволюційної Київської губернії слід розглядати у загальному контексті історії українського кооперативного руху Наддніпрянської України. Її можна розділити на два основних етапи:

- 1) 1868–1905 рр. – етап зародження і становлення;
- 2) 1906–1917 рр. – етап інтенсивного розвитку.

Слід відмітити, що одним із перших серед українських науковців питання історії вітчизняної споживчої кооперації почав досліджувати Мирослав Васильович Аліман. А також важливим досягненням названого періоду став вихід у світ книг та монографій відомих українських істориків та економістів В. Гончаренка, В. Половця, І. Фаренія, В. Рекрута, А. Пантелеймоненка, Т. Оніпко, с. Гелея та інших.

Таким чином, початковий етап української споживчої кооперації, що тривав з 60-х рр. ХІХ ст. по 1905 р., характеризувався складними процесами становлення і повільними темпами розвитку перших

товариств. Враховуючи специфіку територіальної приналежності і соціального складу членства кооперативів споживачів, що домінували упродовж названого проміжку часу, перший із названих етапів запропоновано розділити на два періоди, зокрема, так званий «міський» («інтелігентський»), що тривав протягом 1868–1897 рр. і характеризувався поширенням споживчих товариств серед жителів міст, з ініціативи переважно інтелігенції. Другий – «містечковий», або «фабрично-заводський» період, що розпочався з 1897 р., після затвердження в Росії «Нормального» (типового) статуту, і тривав до 1905 р. Більшість товариств у той час засновувалися з ініціативи інженерно-технічного персоналу виробничих підприємств та містечкової аристократії. У період інтенсивного розвитку, тобто «сільського» етапу, що розпочався з 1906 р. і тривав до 1917 р., почалося масове поширення кооперативних товариств та їх спілок у сільській місцевості.

Переходячи до аналізу названих періодів, нагадаємо, що перші у Київській губернії (як у цілому на території українських губерній та країн Західної Європи) споживчі кооперативи почали виникати у містах. При цьому, слід також згадати й про суттєву особливість раннього періоду в історії української споживчої кооперації. Зокрема, на відміну від західноєвропейських, що засновувались переважно робітниками (ткачами та працівниками кустарної промисловості), вітчизняні споживчі товариства виникали у середовищі прогресивної інтелігенції. Ця категорія міського населення прагнула до створення названих кооперативів не стільки через бажання вирішити свої споживчі потреби, скільки намагаючись втілити в економічне життя співвітчизників успішний іноземний досвід.

Як зазначалося вище, вперше на території Наддніпрянської України зарубіжний досвід кооперованих споживачів втілила інтелігенція м. Харкова, створивши у 1866 р. споживче товариство. Ініціатива створення харківського об'єднання належала університетським професорам і громадським діячам. Ідея заснування споживчого товариства в Києві також виникла серед інтелігенції. На відміну від Харкова, ініціативу подання клопотання до київського губернатора проявили чиновники та військові. Як відомо, місто Київ було центром, де скупчувалися чиновники, науковці-викладачі, студенти (зокрема, університету ім. св. Володимира) та військові, передусім, офіцери київського гарнізону та Володимирського кадетського корпусу.

Незважаючи на перші невдачі, споживча кооперація на Київщині продовжувала розвиватися. Так, у 1885 р. жителі м. Біла Церква створили своє споживче товариство [14, арк. 12]. Першим сільським споживчим товариством на Україні вважається Бакумівське Васильківського повіту

(1886 р.). Створювалися також споживчі товариства при цукрових заводах: 29 квітня 1888 р. товариство споживачів села Вільшанка, 1891 р. Кожанське, 1893 р. Гребінківське, Шамраївське. Основу їх членства склали працівники місцевих цукрових заводів [15, арк. 1]. Слід зауважити, що кошти для формування основного капіталу названих та інших аналогічних товариств надавали власники заводів.

Так, 28 лютого 1893 р. виникло споживче товариство у селі Гребінки при Саливонківському цукровому заводі Васильківського повіту. Цей кооператив функціонував 18 років (до 1911 р.). Слід зазначити, що його членами стала 61 особа з числа службовців, робітників, майстрів із маєтку графині М. Браницької. Свідченням демократичності і запорукою тривалої діяльності був «доступний пай», сума якого становила 10 крб. (у перших міських споживчих товариствах – 50 крб.).

Зазначимо, що у 1899 році було засновано широко відоме сільське споживче товариство у селі Дзенгелівка Уманського повіту.

Як вже повідомлялося, із перших десяти товариств Київської губернії більшість розпочали кооперативну діяльність у містах, містечках та при цукрових заводах.

Продовжуючи характеристику кооперативного руху періоду 1890-х рр., слід зауважити, що, незважаючи на певний поступ, динаміка розвитку споживчої кооперації Київщини, як і Наддніпрянської України загалом, до початку першої буржуазно-демократичної революції не була стрімкою.

При цьому слід зазначити, що з часу виникнення першого споживчого товариства до 1905 р. у Київській губернії з'явилося 26 споживчих товариств, за рік реєструвалося лише 1–2 таких товариства. Членами їх були, головним чином, службовці при цукрових заводах і чиновники в містах. Товариства мали великі паї, були закритого типу, мало доступними для широких верств населення. За нашими підрахунками, на початок 1900 р. в Київській губернії діяло 8 споживчих товариств. Вони, як правило, володіли однією невеликою крамницею і торгували обмеженим асортиментом товарів. Проте, споживчі товариства, що виникали у останні десятиріччя XIX ст. та на початку XX ст. були дещо стійкішими. А ті з них, які здійснювали ризикову торговельну політику, відпускаючи товари у борг, припинили діяльність під впливом кризи 1900–1903 рр.

Повільне зростання їх кількості можна пояснити, по-перше, недостатньою пропагандою і слабким поширенням ідей кооперування серед міського і сільського населення. По-друге, царське самодержавство всіляко протидіяло, гальмувало розвиток кооперації, бо вбачало в ній небезпечний для буржуазно-поміщицького ладу засіб організації і

згуртування робітників та селян. Досить нагадати, що для відкриття нового кооперативу треба було мати дозвіл міністра внутрішніх справ Росії. Нарешті, на поширення кооперативного руху негативно впливала відсутність єдиного керівного центру, здатного вчасно подати споживчим товариствам необхідну організаційну та господарську допомогу. Лише в 1898 р. було утворено Московську спілку споживчих товариств, яка відіграла суттєву роль у розвитку споживчої кооперації країни. Ця спілка невдовзі була перетворена у Всеросійський центр споживчих товариств – Центроспілку.

Зауважимо, що з часу опублікування «Нормального» (зразкового) статуту споживчих товариств (1897 р.) на Київщині протягом 1897–1905 рр. починають створюватись перші споживчі товариства згідно цього статуту. Спочатку товариства виникали в містах і містечках при цукрових заводах і у великих сільських поселеннях. Їх членами переважно були мешканці середнього та вищого рівня достатку: поміщики, чиновники, службовці на заводах. Засновники товариств бачили в них, у першу чергу, засіб скоротити власні витрати.

Таким чином, у початковий період свого становлення, що тривав з 1868 по 1905 рр., споживча кооперація Київської губернії відіграла незначну роль у її економічному житті. Послугами товариств споживачів користувалася невелика частка населення. Та все ж, діяльність перших споживчих кооперативів переконувала людей у тому, що об'єднавши власні кошти і зусилля, можна зменшити витрати на придбання товарів. Співпраця в товариствах привчала її членів-пайовиків спільно вести справи товариства на демократичних засадах.

Слід відмітити, що суттєві зміни в розвитку кооперації на Київщині відбулися під впливом революційних подій 1905–1907 рр. в Російській імперії. Перша російська революція підняла до свідомої революційної творчості та збагатила великим політичним досвідом найширші народні маси. З часом, особливо після 1905 р., споживча кооперація почала відігравати все більшу роль у торговельному обслуговуванні населення. У цей період поява споживчих товариств усе частіше обумовлювалася свідомим бажанням міського і сільського населення позбутися послуг нецивілізованих приватних торговців. Діяльність останніх супроводжувалася щонайменше двома проблемами – невиправдано високими цінами і фальсифікацією товарів. І те, і інше відчувало на собі населення Київської губернії.

Неабиякий вплив на поширення кооперативних товариств мала зміна поглядів на кооперацію державних діячів, ліберальних організацій, земств, власників окремих підприємств та багатих землевласників. Зрештою вони зрозуміли, що краще створювати умови і сприяти єднанню

населення у кооперативні товариства, ніж долати соціальні конфлікти, акти непокори, мати розорені і пограбовані маєтки та помістя.

Зауважимо, що на початку ХХ ст. у кожному селі Київської губернії з населенням 2–3 тисячі осіб нараховувалося по 10–15 приватних крамниць, а в містечках з 8–10 тис. жителів було до 60–70 таких закладів. При цьому цілком очевидно, що кожному дрібному торговцеві для його існування необхідно було отримати певний прибуток. Намагаючись мати якнайбільший зиск, ця категорія підприємців «не соромилась» у виборі засобів для досягнення своєї мети. Заради закупки товарів дешевше, вони не турбувалися про їхню якість. Нерідко самі фальсифікували товари. Говорячи про ці негативні явища, відомий земський діяч М. Бойков у своїй праці «Потребительные общества Киевской губернии» (1910 р.) навів цілу низку прикладів фальсифікації у приватних сільських крамницях молока, пива і квасу шляхом розведення їх водою, змішування коров'ячого масла з салом, чаю з уже використаним раніше, ковбаси, виготовленої шляхом переробки зіпсованого продукту тощо [1, с. 7].

Зазначимо, що другий із визначених нами періодів (1906–1917 рр.) можна назвати періодом інтенсивного розвитку споживчої кооперації Київщини, як і кооперативного руху Наддніпрянської України загалом. Про інтенсивний розвиток споживчої кооперації на Київщині у той час свідчать наступні дані. Тільки у Київському повіті, наприклад, було створено: 1906 р. – два споживчих товариства (с. Звонкове, передмістя Пріорка); 1907 р. – 11 товариств (с. Білогородка, с. Глеваха, с. В. Дмитровичі, с. Дружне, с. Рудня-Песківська та інші); 1908 р. – 14 товариств (с. Бишів, с. Гостомель, с. Димер, с. Красне, с. Козаровичі, с. Нові Петрівці, с. Новосілки, с. Старі Петрівці та інші); 1909 р. – 10 товариств (с. Бабинці, с. Лубянка, с. Загальці, с. Гуровщина, с. Демидів, с. Колпилівка, с. Ясногородка та інші); 1910 р. – 9 товариств (с. Глібовка, с. Деміївка, с. Лютиж, с. Фасова, м. Київ та інші) [8, с. 40]. З 1906 р. намітилася стійка позитивна динаміка кількісного зростання споживчих товариств Київської губернії. А значне збільшення їх кількості, спостерігається з 1907 р. На 1 січня 1908 р. їх чисельність вже становила 178 одиниць. За кількістю споживчих товариств Київська губернія вийшла на перше місце серед інших українських губерній. 1908 р. став переломним роком у динаміці розвитку споживчих товариств.

Показовою є динаміка кількості споживчих товариств Київської губернії у порівнянні з відповідним показником щодо Правобережної та Наддніпрянської України. 1907–1908 рр. стали своєрідним рубежем у розвитку споживчої кооперації. Динаміка кількісного зростання товариств Київської губернії значно випереджала показники інших регіонів. Так, якщо в цілому в Наддніпрянській Україні в 1908 р. кількість споживчих

товариств збільшилася у півтори рази, на Правобережній Україні – у 3,3 рази, а в Київській губернії у п'ять разів. У наступні роки динаміка створення споживчих товариств вирівнюється і засвідчує стійку тенденцію зростання на Київщині та Правобережній Україні – у 2–1,2 рази, по Наддніпрянській Україні – у 1,5–1,2 рази щорічно.

Слід відмітити, що до середини 1910 р. найбільше споживчих товариств було засновано в Уманському (56), Черкаському (47), Київському (48) повітах. У Липовецькому повіті виникло щонайменше 24 товариства [9, с. 198]. Слід зазначити, що за кількістю споживчих товариств Київська губернія з 1908 р. вийшла на перше місце не тільки серед губерній Наддніпрянської України, а й усієї тодішньої Російської імперії. Порівнявши дані за 1906–1912 рр. щодо кількості відкритих споживчих товариств усіх українських губерній і Київщини, можна зробити висновок, що у Київській губернії темпи кількісного зростання споживчих товариств значно перевищували загальноукраїнські. Якщо число відкритих споживчих товариств у Наддніпрянській Україні збільшилося за ці роки в 5 раз, то на Київщині – у 26,7 разів. При цьому питома вага названих кооперативів Київщини у загальній кількості споживчих товариств українських губерній збільшилась з 4,9% станом на 1.01.1906 р. до 26,2% – на 1.01.1912 р. Якщо на початку 1906 р. на кожну сотню споживчих товариств Наддніпрянської України припадало близько 5 товариств Київської губернії, то в 1909–1911 рр. цей показник сягав 27 [11, с. 34]. До 1912 р. питома вага сільських споживчих товариств у 9 губерніях України збільшилася до 78,9%, а на Київщині – до 84,8% [8, с. 95].

Особливу роль у процесі становлення споживчої кооперації у Київській губернії відігравали губернське і повітові земства. У результаті скликання двох з'їздів 1907–1908 рр. уповноважених споживчих товариств Київщини губернським земством було засновано першу спілку споживчих товариств в Україні.

Виходячи з усього сказаного вище, встановлено, що процес зародження й утвердження споживчої кооперації на Київщині відбувався у загальноукраїнському контексті розвитку кооперативного руху. Дореволюційний час у її історії запропоновано поділити на два етапи: 1868–1905 рр. – етап зародження і становлення та 1906–1917 рр. – етап інтенсивного розвитку. Результати дослідження підтвердили, що названі етапи розвитку споживчої кооперації значною мірою пов'язані зі зміною державної політики щодо кооперації. Зокрема, формування нормативно-правової бази, лібералізація законодавства щодо громадських організацій, у тому числі й кооперативних, та запровадження ринкових відносин, викликали на початку ХХ ст. позитивну динаміку у розвитку споживчої

кооперації як на Київщині, так і на території українських губерній загалом. Так, певне поживлення було пов'язане із затвердженням 13 травня 1897 р. «нормального» (типового) статуту споживчого товариства, який суттєво спростив процедуру реєстрації кооперативів та розширив можливості їх господарської діяльності. Інтенсивний розвиток споживчої кооперації Київської губернії припав на період 1906–1917 рр. З'ясовано, що у Київській губернії (переважно у сільській місцевості) за період 1906–1912 рр. кількість споживчих товариств зростає у 26,7 разів.

Цим досягненням сприяли різні чинники: поширення знань про кооперацію такими видатними діячами, як М. Зібер, М. Драгоманов, В. Антонович, В. Доманицький, Й. Юркевич; діяльність земства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бойков Н.С. Потребительные общества Киевской губернии: Очерк / Н.С. Бойков. – К.: Агрономический отдел губернской управы по делам земского хозяйства; Типография Имперского университета Св. Владимира Акц. Общ. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1910. – 47 с.
2. Бойков Н.С. Потребительская кооперация в Киевской губ.: Очерк составленный инструктором потреб. кооп. / Н.С. Бойков. – К.: Изд. Киевск. Губ. Управы по делам земского хозяйства, 1910. – 24 с.
3. Весь Киев на 1911 год. / [Изд. с.М. Богуславского]. – XV-й год издания. – К.: Типография I-й Киевской артели печатного дела. – 798 с.
4. Гдешинский А.И. Вопросы дня / А.И. Гдешинский // Наше дело. – 1912. – №20. – с. 6–7.
5. Кооперація та кооператори Київщини: Нариси (1868–1917 рр.) [за ред. Ф.І. Ленченка]. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 153 с.
6. Кульжний А. Кооперация и съезды / А.Е. Кульжний // Союз потребителей. – 1908. – №16. – с. 12.
7. Ленченко Ф.І. Йосип Юркевич – визначний діяч кооперативного руху в Україні / Ф.І. Ленченко // Гілея. – 2011. – Вип. 49 (№7). – с. 104–108.
8. Мохор П. Від Балліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні / Павло Мохор. – К.: Книгоспілка, 1924. – 108 с.
9. Пак В.П. Нариси з історії споживчої кооперації Київщини / В.П. Пак, Ф.І. Ленченко; [за ред. Ф.І. Ленченка]. – К.: Іридіум, 2002. – 200 с.: іл. – Бібліогр.
10. Пантелеймоненко А.О. Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика: Монографія / А.О. Пантелеймоненко. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2008. – 347 с.
11. Пантелеймоненко А.О. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти: Монографія / А.О. Пантелеймоненко. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2006. – 227 с.

12. Преступники // Наше дело. – 1912. – №20. – 23 декабрия. – с. 3.
13. Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні. Спроба історико-статистичного начерку / Б. Стопневич. – Полтава, 1919. – 112 с.
14. Ф. 442. – Опис 538. – Справа 210. Дело об учреждении в г. Белая Церковь общества потребителей. 1885 г. – Арк. 1–18.
15. Ф. 442. – Опис. 541. – Справа 69. Дело об учреждении общества потребителей Ольшаницкого сахарного завода. 1888 г. – Арк. 1–7.
16. Ф. 442. – Опис. 623. – Справа 148. Об учреждении общества потребителей в с. Гребенках. 1893 г. – Арк. 11–18.
17. Фареній І.А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття [Текст]: монографія / І.А. Фареній; науковий редактор член кореспондент НАН України О.П. Реєнт; Інститут історії України НАН України. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. – 432 с.

* * *

УДК 316.334.55-055.2»1930»

Т. Лахач

СТВОРЕННЯ ДЕРЖАВОЮ НОВОГО СОЦІАЛЬНО-РОЛЬОВОГО ОБРАЗУ СЕЛЯНКИ-КОЛГОСПНИЦІ У 1930-Х РОКАХ

Авторка даної розвідки намагається висвітлити механізми залучення селянки-колгоспниці до державного будівництва та розширення соціальної бази радянської влади. Аналізує характер, засоби і форми роботи радянських партійних органів влади, що сприяли зміні суспільного статусу сільської жінки та радикальної трансформації традиційної української сім'ї.

Ключові слова: радянська влада, держава, сім'я, діти, жінка, ударниця, колгоспниця.

Ідеологічна складова роботи більшовицької партії з жінками включала маніпулятивну та імперативну (директивну) стратегії. Деякі дослідники вважають, що в 1920-х роках закінчилася коротка епоха «радянського фемінізму», у 1930-х роках практика самостійного жіночого руху була рішуче зупинена директивами «згори» і державна політика стосовно жінок (особливо селянки) почала формуватися без впливу жінок на прийняття рішень.